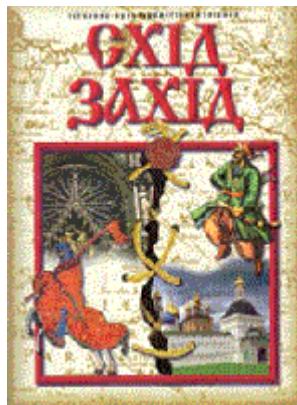

Східний інститут українознавства ім. Ковальських

Основні етапи розвитку української історичної думки в європейському контексті (1800-1991)

Потульницький В. А.

Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.

Випуск 2. – Харків: Майдан, 1999. – С. 13-61.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дані електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4-87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

© Східний інститут українознавства імені Ковальських

© Автор статті

© Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництво

© Ідея та створення електронного архіву часопису – А. М. Домановський

ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ДУМКИ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТЕКСТІ (1800—1991)

Проблема ідентифікації України складна, оскільки домінуючі або «великі» нації руками своїх політиків, письменників і вчених інтегрували історію «малих» або «молодших» націй¹ у свої власні державно-історичні схеми, власні історії та їхні періодизації.

Сьогодні українська історична наука ще не має власної науково-дослідницької версії історії України в її національно-державному вимірі, яка б була у відповідності з історією світовою. Є російська, польська, німецька схеми історії України, які перебувають у суперечності та невідповідності між собою, тому що не враховують або ігнорують специфіку українського історичного процесу в контексті історії Східної Європи.

Головним завданням сучасної історіографії України є знайдення української національної історичної перспективи і протиставлення її панівним російсько- і полоноцентристським візіям української історії, що склалися. Складовою частиною української національної історичної перспективи, яка зумовила її розвиток у 19-ому—20-ому століттях, є українська історична думка.

Періодизації історії України, які існують і складені українськими вченими, історії її національно-визвольного руху в 19-ому—20-ому століттях, що підлягають в даному дослідженні відтворенню й аналізу, а також періодизація історії української історичної думки, яка тут висловлюється вперше, не лише тісно співвідносяться між собою, а й у певні періоди співпадають. Без дослідження періодизації українськими вченими історії України й історії українського національно-визвольного руху неможливо зрозуміти періодизацію історії української національної думки, оскільки учени, які здійснювали періодизацію двох перших явищ, одночасно визначали зміст і динаміку розвитку основних періодів української історичної думки.

Схема історії України Михайла Грушевського², яку покладено в основу української історії та історіографії, була сприйнята більшістю німецьких, польських, чеських і низкою російських істориків, але мала в своїй загальноісторичній частині один суттєвий недолік: вона не була завершена, тому що охоплювала історію України тільки до кінця 18-го століття, закінчуячи її ліквідацією козацько-гетьманської держави. 19-е і 20-е століття — період сучасних національних рухів, застали Україну вже недержавною з цілою низкою притаманних їй особливостей, що концентрують увагу дослідника української історіографії на таких її проблемах або вимірах.

1. Проблема територіальна — процес формування українського територіального масиву. Україна увійшла в 19-е століття як конгломерат кількох несхожих історико-географічних територій, з яких кожна мала свою власну історичну долю³. Це передусім Лівобережна Україна, територія козацько-гетьманської держави 17-го—18-го століття, з якою певною мірою була пов'язана, але мала разом з тим власне історичне минуле, Слобідська Україна, місце української колонізації на землях, підлеглих імперії. Правобережна Україна — територія давньої Київської княжої держави, а згодом козацько-гетьманської держави 17-го століття. Ці землі до кінця 18-го століття перебували під владою Польської Речі Посполитої, і лише після її розподілу потрапили до складу Російської імперії, ще не будучи органічно поєднаними з колишнім Гетьманатом. Цю територію російський уряд досить довго називав «краєм польським», а потім визначив терміном «Південно-Західний край» Російської імперії. Між Руською і Польською Україною пролягав до кінця 18-го ст. край Південної України, який в 16-м—18-му століттях був до 1775 року репрезентований державою (республікою) Війська Запорізького і турецько-татарськими володіннями на півночі Причорномор'я, а згодом Новоросією або Новоросійським краєм, який Росія навіть після 1917 року вважала органічною частиною Російської держави. За межами цих трьох частин української землі розташувалися західноукраїнські землі — Буковина, Галичина і Закарпатська Україна, які до середини 20-го століття ніколи не входили до складу Російської імперії. Об'єднання всіх цих окремих розрізнених територій в єдину національно-

територіальну цілісність, процес формування української національної території, що відбувався в 19-ому—20-ому століттях, становить один з найважливіших процесів української історії, і утворює дуже важливу зокрема з методологічної точки зору, проблему новітньої української історіографії — проблему територіальну.

2. Проблема політична, у якій виділяються, зокрема, такі частини, як політико-юридичний статус західноукраїнських земель у складі Австрії, Польщі, Румунії і т. п.⁴, а східно- і центральноукраїнських у складі Російської імперії, а також імперська політика по відношенню до України, реакція політичних і наукових кіл України на цю політику⁵.

Одним з найважливіших факторів, який впливав на українську історію 19-го—20-го століть, було перебування українських земель у складі Російської імперії, а потім Радянської держави, централістська політика яких була спрямована на те, щоб не допустити створення таких великих національно-територіальних масивів, як Україна. Якщо російський уряд зберігає, виходячи з певних політичних і стратегічних причин майже до кінця існування царської імперії комплекс Правобережної України як «Південно-Західного краю» з загальним генерал-губернаторством, з великими відмінностями в суспільному ладі (наприклад, відсутність земств на Правобережжі, які були там створені лише після 1911 року), то Південна Україна або «Новоросійський край» втрачає свою адміністративно-політичну єдність (генерал-губернаторство) у другій половині 19-го століття, перетворюючись на три звичайні російські губернії і зберігаючи лише подекуди (переважно у побуті) стару назву Новоросії. Лівобережна Україна, втративши своє генерал-губернаторство ще в першій половині 19-го століття і також ставши трьома російськими губерніями, поступово втрачає і свою колишню назву — Малоросія, яка з другої половини 19-го століття поширюється вже на всю російську Україну, як Лівобережну, так і Правобережну. Ці адміністративні й термінологічні зміни означали дуже багато, передусім те, що саме і коли російський уряд міг вважати своїм, а що ще ні.

3. Проблема концептуальна. З часу першої дискусії 30-х—40-х років 19-го століття тривають суперечки між прихильниками відновлення автономії — концепція державності малоросійської, яка еволюціонує

в консервативну і представниками концепції української або народницької, які першими вийшли з терміном «Україна», що тоді в Харкові почав з'являтися і був ще романтично-літературним (в 1840 році завдяки творам Тараса Шевченка термін став загальнонародним). Представники народницької концепції вважали, що українська аристократія, дворянство — це інший клас, який з точки зору народницької ідеології не має права працювати на благо України. Обидві концепції, а також національно-державницька, яка виникла на початку 20-го століття, під впливом політики домінуючих націй зливалися, еволюціонували, впливали одна на одну і, сприймаючи різні методологічні впливи, переміщувалися територіально, вибираючи саме ту територію, де вони могли більш чи менш вільно існувати і розвиватися⁶.

4. Проблема методологічна. Існування власної національної історичної думки «малих націй» передусім залежало від пошуків і використання тієї методології, яка найкращим чином підходила до тієї чи іншої концепції (враховуючи політику домінуючої нації і необхідність вимушеного територіального переміщення), і служила подальшому розвитку їхньої національної історичної перспективи. У зв'язку з Україною ця перспектива розвивалася окремими вченими, які були змушені шукати придатну до розробки проблем історії України методологію не в безпосередньо домінуючих націй, а саме там і таку, яка найкращим чином надавалася до обґруntування схеми українського історичного процесу в його тій чи іншій сепарації, уніфікації і легітимності⁷.

Беручи до уваги чотири проблеми української історіографії, які викладено вище, автор у цій статті робить першу спробу подати періодизацію української історичної думки, яка розробляла і визначала українську національну історичну перспективу. Проведене дослідження є також спробою з іншого боку (з боку дослідження розвитку української історичної думки) поглянути на проблему періодизації історії України в 19-му—20-му століттях.

5. Проблема періодизації історії України в концепціях українських істориків у 19-ому—20-ому століттях.

Проблема схеми і періодизації історії України є надзвичайно складною. До неї зверталося багато українських учених, використовуючи різноманітні критерії і методологічні підходи. Періодизацію історії України, крім варіанта Михайла Грушевського, періодизація якого

покладена в основу української історіографії, розробляли також Михайло Максимович, Михайло Драгоманов, Матвій Яворський, В'ячеслав Липинський та інші історики.

Першим, хто подав схему історії України, створюючи поступово базу для української ідентичності (автохтонність українців, окрема українська психіка і державна документація) був перший ректор Київського університету М. Максимович, який запропонував таку періодизацію історії України:

1. Київська держава. 864—1240 pp.;
2. Київське князівство під татарським володарюванням. 1240—1320 pp.;

3. Київське і Переяславське князівства приєднані до Великого князівства Литовського. Стосовно цього періоду слід говорити про значну автономію українських земель, оскільки довгий час князівством керували руські князі до смерті Сімеона Олександровича або Олельковича. Потім ці посади обіймали русини, литвини, а згодом волинці. 1320—1569.

4. Внаслідок Люблінської унії українські землі Великого князівства Литовського переходят до складу Польщі. Але і в цей період польський король зобов'язався надавати усі чини і посади жителям землі Київської. 1569—1654.

5. Київсько-Переяславські землі або Україна із Запоріжжям повертаються до складу загального руського світу, застерігши за собою автономію. 1654—1764;

6. З 1764 року ліквідована Малоросійська Гетьманщина, створена Богданом Хмельницьким, яка складалася із Київщини, Чернігівщини і Брацлавщини⁸.

Як видно з цієї періодизації, Максимович використовує критерій зовнішньо-політичної еволюції з особливим акцентом на статус українських земель у цій еволюції — автономія, незалежність або повна залежність⁹.

Більш широкий критерій у своїй періодизації історії України використовує Михайло Драгоманов. У Драгоманова періоди української історії визначаються таким чином:

- 1) князівсько-міський період;

- 2) феодально-литовський;
- 3) пансько-польський;
- 4) козацький;
- 5) царсько-російський з окремим, як висловлюється Драгоманов, «відділом періоду кайзерівського і конституційно-австрійського»¹⁰.

Ця періодизація вже побудована не лише на ознаках зовнішньополітичної еволюції, а й еволюції внутрішньої соціальної і частково економічної. Аналізуючи той чи інший період української історії, Драгоманов завжди виходив з двох позицій або принципів. Перший принцип співвідносився з його критерієм оцінки історичних явищ. Для Драгоманова — послідовника Контівського позитивізму — таким критерієм оцінки історичних явищ була Гердерівська ідея прогресу. Другий принцип — це розуміння історичного процесу як процесу універсального, однакового повсюди за своєю соціологічною сутністю і неоднакового лише за формами свого виявлення. Саме звідси Драгоманов робить методологічний висновок, що історичні, як і загалом соціальні явища, можна і слід вивчати виключно за допомогою порівняльного методу. Тому Драгоманов оцінює історичні події тільки на підставі порівняльного аналізу з історією інших країн і народів з урахуванням європейської еволюції. Оцінюючи той чи інший період української історії, Драгоманов теж виходить зі своїх основних позитивістських принципів — релятивності та прогресу.

З цієї точки зору литовський період української історії, період федерації трьох народів (литовців, білорусів, українців) отримує цілком позитивну оцінку Драгоманова. Оцінює Драгоманов цей період позитивним чином, констатуючи передусім наявність вільного союзу, що саме по собі історик вважав надзвичайно прогресивним явищем, доносячи при цьому, що цей союз відкрив великі колонізаційні можливості, такі необхідні для цивілізації і прогресу. «Временно на восточно-европейской равнине, — пишет про этот период Драгоманов, — были установлены отношения между племенами, довольно выгодные для них самих и для цивилизации вообще. С XIII века установились тесные федеративные связи между неманскими литовцами и двинско-днепровскими белорусами; в XIV веке в этот союз входит и припетско-днепровские и деснянские украинцы, — и союзное государство Ге-

диминовичей успіваєт отбити от татар бугско-дніпровську Подолію і довести славянську колонізацію до самого Черного моря, — до землі старих Тіверцев и Уличей, где в начала XV века появляется гавань Хаджибей (нынешня Одесса), которая уже тогда посыпает хлеб в Византию. Тем временем оживляются и італіянські колонії на Чорному море, в то время, как на Балтийском находится в полном цвету союз городов ганзейских, который через Ригу входит в тесную связь с городами белорусскими»¹¹.

Зовсім інше значення для цивілізації і прогресу має в українській історії польський період. Цей період привносить в життя Східної Європи цілій перелік глибоких невиправимих помилок. Найбільшою з таких помилок було об'єднання українських і білоруських земель із Польщею. «Уния Белоруссии и Украины с Польшой, — и то исключительно политическая, — могла бы удержаться только тогда, когда бы эта уния была действительно федеральной, — насколько возможна была федерация уже шляхетской Польши с еще разношерстно-феодальными Литвою и Белоруссией и довольно демократичной Украиной, но польские политики хотели не федерации, а ассимиляции, а потому приготовили распаление унии, которое должно было увлечь к гибели и саму Польшу, уже слишком притянутую к восточным областям и оттянутую от более естественных ей союзов с Силезией, с Чехией и Венгрией, где тем временем успел пустить корни немецкий элемент, который должен был возобновить наступление и на новую Польшу»¹².

Оцінюючи негативно приєднання українських земель до Польщі, Драгоманов тим не менш припускає певний смисл у такому об'єднанні. «Соединение Украины с Польшой, — писав він, — носило в себе зародыш разрушения. Хотя с конца XV века оно получило еще один резон существования: необходимость для Украины отбиваться от нового рода *Drang nach Osten*, — от турецкого движения от устья Дуная к Северо-Востоку, — склонившего украинцев к закреплению унии с Польшой в 1569 году»¹³.

Новий період української історії, коли Україна переходить під владу Москви, викликає в Драгоманова найбільш критичне ставлення. Драгоманов називає весь цей період «пропащим часом» для україн-

ської культури, оцінюючи її розвиток з точки зору ідеї прогресу, хоча й зазначає, що Україна була об'єднана з Москвою внаслідок її внутрішньої власної необхідності. На його думку, польський Drang nach Osten на українців, посиленій натиском, з другого боку, турок і татар, зробили «сомнітельною можливість вполне самостояального существования України — и в конце концов, привели Україну к объединению с Москвой»¹⁴. Однак Москва не зуміла свідомо спрямувати свою політику лінією прогресу, а, навпаки, здійснювала усілякі перешкоди прогресивному розвитку України. «Самодержавная, боярская и архиерейская Москва обнаружила в своем отношении к Украине отнюдь не меньшее неумение, чем перед этим обнаружила Польша. Польские политики прикладывали к Белоруссии и Украине мерку шляхетской республики и католической административной нетерпимости, московские стали применять к ним аршин боярской монархии и нетерпимости православно-обрядовой»¹⁵.

Михайло Грушевський виклав свою власну схему і періодизацію історії України в контексті загальноєвропейської історії у вже згаданій роботі «Звичайна схема «руської» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства» (СПБ., 1904). Слід зазначити, що в епоху, коли формувалися історичні і політичні погляди Грушевського, стан української історіографії був досить складним. З одного боку, російська історіографія встигла не тільки обробити, але й значною мірою канонізувати певну схему історичного процесу Східної Європи, яку Грушевський називає «звичайною схемою «руської» історії». Вона будувалася на ідеї, нібіто гегемоном історії є один єдиний російський народ (тобто, по суті, народ великоруський), який спільними зусиллями створив на величезній східноєвропейській рівнині могутню російську державу, що об'єднала усі східнослов'янські і навіть неслов'янські племена, захопила величезні території, які належали іншим народам і державам в Європі та Азії.

За цією схемою історії Україні відводилося дуже незначне місце, більше того, заперечувалося саме існування окремого українського народу, самостійність його історичного буття, право на вільний національний і державний розвиток. Аналогічну історичну схему, зорієнтовану на гегемонію польського народу і польської державності,

створила польська історіографія. З іншого боку, українська історіографія внаслідок різних причин як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, не змогла створити принципово нової схеми українського історичного процесу. Українська історіографія протягом XIX-го — початку ХХ століття керувалася старою історіографічною схемою, створеною на початку XIX століття. Її основні положення були викладені у відомій «Історії Русів» і розвинуті пізніше в загальних працях з історії України Д. Бантиш-Каменського і М. Маркевича. Навіть такі відомі українські вчені, як Максимович, Костомаров, Куліш, Лазаревський, Антонович у своїх дослідженнях головну увагу приділяли монографічно-археологічному вивченню окремих періодів української історії.

У статті «Звичайна схема «руської» історії...» Грушевський рішуче поставив питання про необхідність критичного переосмислення панівної схеми історії Східної Європи. Зокрема, він вказував на неправомірність з'єднання старої історії південних племен, Київської держави з її власним соціально-політичним устроєм, правом і культурою з історією Володимиро-Московського князівства XIII—XIV століть таким чином, нібито останнє було її продовженням. На думку вченого, київська культура була породжена однією народністю — українсько-руською (українською — В. П.), Володимиро-Московська — іншою, великоруською¹⁶.

У висунутій Грушевським схемі історії власне української державності стверджується, що нащадком Київської Русі XIII століття була Галицько-Волинська, а в XIV—XVI століттях Литовсько-Польська держава. Московська ж держава зросла на своєму власному корені й своїй основі, і хоча «київський уряд пересадив на великоруські землі форми державно-політичного устрою, право, культуру, вироблену історичним життям Києва, однак на цій основі ще не можна вміщати Київську державу в історію великоруської народності»¹⁷.

У результаті, за Грушевським, залишаються без початку обидві народності: і великоруська, і українська, окрім історія якої, таким чином, починається тільки з XIV—XV століття. Замість панівної схеми російської історії Грушевський подає власну схему, у якій кожній з трьох східнослов'янських народностей належить чільне місце в

загальній історії східного слов'янства. На його думку, треба побудувати не «історію Росії, тобто джерело всього того, що відбувалось на її території, і всіх народностей і племен, що її заселяють», а «історію народностей руських або східно-слов'янських»¹⁸.

Уже тут Грушевський виходить з окремих і невід'ємних прав кожного народу на свою історію, протиставляючи загальній схемі ідею необхідності більш глибокого дослідження історії кожної з народностей як окремої етнічної спільноти.

Як і гадав Грушевський, його критика «загальної схеми руської історії» зустріла вороже ставлення з боку представників офіційної російської історичної науки. В автобіографії вчений зазначає з цього приводу, що в його праці «Очерк истории украинского народа», виданій 1904 року, вороги українства справедливо знайшли історичне виправдання національних українських вимог і програму української автономії¹⁹. Слово «справедливо» вжито тут не випадково. Тим самим учений підкреслював, що здійснення програми української автономії вже тоді розглядалося ним як головне завдання його наукової і суспільної діяльності.

Коли в квітні 1918 року Грушевський замислився над основними завданнями історичної науки, він, заперечуючи можливість існування абстрактної «загальнолюдської точки зору» на історичний процес, підкреслював, що «...суб'єктивний центр рідної історії, з якого глядач розглядається в загальній перспективі історії, необхідно ввести в історичну перспективу, дати йому відповідне місце, щоб цей глядач міг дізнатись, яке місце займає це своє власне в загальному, і щоб воно в його уявленні не було ні занадто великим, ні занадто малим»²⁰. Тим самим Грушевський стверджував, що кожний народ має право на свою власну національну історичну перспективу. Ця історична перспектива для України повинна починатися ще з часів Київської Русі, спадщину якої для України у співвідношенні до спадщини Володимира-Суздальського князівства і Москви для Росії він трактував паралельно з спадщиною Галлії і Франції по відношенню до Риму й Італії.

У центрі уваги Грушевського знаходиться український народ, долю якого він покладає в основу своєї періодизації історії України, і який розглядає як спільність передусім в історико-політичному плані,

приділяючи значно менше уваги питанням етнічним і психологічним²¹. Саме поняття «народність» цікавить Грушевського як певна національна форма, тому сама українська народність у нього нерідко асоціюється з поняттям національності. «Я не имею намерения, — зазначає Грушевський, — писать апологию национальности, как необходимой, то есть неизбежной, неустранимой формы, в которой проявляется развитие человечества; напоминать, что вследствие этой неизбежности всякого рода ограничения одной национальности имеют своим результатом развитие за ее счет другой национальности, а не каких-либо вненациональных форм; что, являясь прежде всего формой, она вовсе не предрешает содержания, заключаемого этой формой, и, не сочувствуя националистическим крайностям, можно и должно стремиться к тому, чтобы эта форма имела более достойное содержание, а не отрицать саму форму и т. д. Я хочу только напомнить, что даже принимая национальность за низшую форму, нужно иметь в виду и обеспечение для всех народностей, входящих в состав государства, свободы самоопределения с национальной точки зрения»²². Таким чином, національність, на думку Грушевського, повинна бути основою і ґрунтом для політичного, економічного і культурного розвитку, визначаючи сутність і зміст окремих національних історій²³.

В'ячеслав Липинський своєї спеціальної періодизації історії України не дав. Але на основі аналізу його творів можна простежити, що він йменував той чи інший період української історії в зв'язку зі своєю концепцією еліти і її політичної культури²⁴, де історичний процес у княжий період визначали князі Київські і Галицькі та княжі дружинники, в період козацький — шляхта²⁵. Якщо основи Русі заклали варяги, завдяки яким почалась уніфікація і організація держави, що спиралася на княжі дружини, то козацька Україна бере свій початок від активних елементів, що проникали із Заходу через Польщу і Литву. Асимілюючись з українцями, вони викликали процес відокремлення українського племені від великоруського і тим самим засновували український консерватизм, «несучи з кров'ю предків успадкований інстинкт до створення своєї влади і своєї держави». Такими будівниками-організаторами, які об'єнували навколо себе місцеві українські

сили, називає Липинський представників польської українізованої шляхти, в минулому так званих «політичних поляків» — Б. Хмельницького, П. Сагайдачного, С. Кричевського, І. Богуна, Ю. Немирича, І. Виговського, І. Мазепу, П. Орлика, П. Калнишевського та інших. «Нація українська існувала лише тоді, коли суспільні національні аспірації реалізувались тим способом, що їх приймали за своє ті люди, котрі хотіли і могли завоювати собі на українській землі політичну владу і створити державу»²⁶. Липинський пов’язує існування певних періодів в історії України з існуванням національно-політичної незалежності або ж з рухами, що прагнуть її досягнення. «Історія наша вчить нас, — пише він, — що повноцінним національним життям наш народ жив тільки тоді, коли він користувався на своїй землі повнотою своїх суворінних прав (держава Київська), або ж, після втрати своєї державності, тоді, коли в ньому зі стихійною силою прокидалось прагнення до повернення цих втрачених прав (козацтво). Будь-яка відмова від боротьби за національно-політичну незалежність йшла в парі з національною руїною, з занепадом національної культури і найстрашнішим для нас ренегатством найбільш активних верств українського народу»²⁷. Таким чином, Липинський вважає «кістинною» історією України тільки її національну історію, і, думаючи, що державність країни визначається лише її суворінним характером, проводить зв’язок періодизації історії України з наявністю або відсутністю на її території боротьби за національну незалежність і сил, які її виборювали²⁸. «Українська національна ідея, — як зазначає з цього приводу Липинський, — тільки тоді здатна оживити собою українську етнографічну масу, коли вона закликає до повного національного звільнення і на місце рабського служіння чужим державним організаціям ставить прагнення до створення власної держави»²⁹.

Марксистський радянський вчений Матвій Яворський у своїх численних виданнях узагальнюючих курсів історії України, які було надруковано в 20-ті роки, зокрема в короткому курсі історії України, що витримав п’ять видань і став у зазначеній період практично єдиним посібником з історії України в СРСР, намагався перенести історію України до марксистських схем³⁰. Якщо Яворський визнавав деяку відокремленість українського історичного процесу, зазначаючи лише,

що на певних історичних етапах минуле України входило в загальноросійський (а для деяких регіонів — загальнопольський або австрійський) процес³¹, то його опоненти зі школи академіка М. Покровського цієї відокремленості вже не визнавали, а говорили про негайне офіційне проголошення всерадянського суспільства³².

Послідовники і критики М. Покровського, які працювали в галузі історичних наук в Радянській Україні, а з включенням до складу СРСР Галичини, на всій території сучасної України в 30-х—90-х роках, створили так звану радянську концепцію і схему історії України.

Цю схему споконвічної російсько-української єдності постійно використовували в різноманітних виданнях з так званої історії України різними методологічними засобами: для давніх часів — за допомогою проведення тези етнічної єдності, недиференційованості російського і українського народів; для часів феодалізму — за допомогою гіпотези про безперервне прагнення українського народу до возз'єднання з російським, зокрема з російською централізованою державою; для 19-го—20-го століть — за допомогою монополізації російськими більшовиками всього процесу революційної боротьби з царизмом³³.

Як видно з проведеного аналізу, більшість вищезгаданих істориків або зовсім не включали 19-го—20-го століття до своїх схем і періодизацій, або обмежувалися констатацією існування так званих російського і австрійського періодів в історії України. На нашу думку, періодизація національних історій, особливо 19-го—20-го століть стосовно історії «малих» націй набуває дещо іншого смислу і змісту, ніж для націй домінуючих. На відміну від «великих» націй, де нація і держава співпадали, на Україні вони більше розходилися. Більшу частину своєї історії Україна перебувала у складі іноземних держав, існувала в процесі контактів з домінуючими націями в обопільній культурації і диференціації.

Періодизація українського, білоруського, литовського та інших історичних процесів повинна охоплювати не тільки констатацію їхнього перебування в складі інших державних утворень і відповідно їх власних історій, але й внутрішні, притаманні саме їм особливості, які ідентифікували саме їх у національному вимірі (в плані автохтонності, окремої психіки, автономістичних або визвольних ідей і т. п.), а не були

частиною польської, російської або австрійської ідентифікацій. Цими особливостями, які ідентифікували Україну в національному плані та утримували в цьому континуїтет, були український національно-визвольний рух і українська історична думка, які в своєму розвитку співвідносилися один з одним як найважливіші складові частини національної історії України. Обидва ці явища у взаємопізв'язанні вимагали власних періодизацій. Однак, якщо дослідники української історичної думки не виділяли її окремих періодів, а лише обмежувалися хронологічною і регіональною диференціацією³⁴, то український національний рух отримав два варіанти своєї періодизації в дискусії 1963 року в журналі «Slavic Review»³⁵. Ця дискусія заслуговує на короткий аналіз не тільки тому, що є дотепер єдиною з проблем періодизації національної історії України 19-го — початку 20-го століть³⁶, але ще й тому, що безпосередньо співвідноситься з основними проблемами, які порушено в цій статті.

Відповідно до свого наукового інтересу, який зосереджений на розвитку суспільно-політичної думки в Україні в 19-ому—20-ому століттях, І. Рудницький подав свою версію періодизації, виділивши в межах 19-го—поч. 20-го століття такі епохи, як «століття шляхти», «століття народництва» і «століття модернізму». До «століття шляхти» він відносить історію України до 40-х років 19-го століття, тобто до появи Кирило-Мефодіївського товариства. За його обґрунтуванням, у цей період лідерство в суспільстві утримувалося на Лівобережній Україні і Слобожанщині за знатню козацького походження, на Правобережній — за польсько-уніатською знаттю, а в Галичині — за уніатським духовництвом. У межах «століття народництва» (40-і—80-і роки 19-го століття) Рудницький виділяє 2 етапи: «романтичний» і «позитивістський». Якщо до першого належить покоління кирило-мефодіївців, то до другого — народники як на Лівобережній Україні, так і в Росії, хлопомани на Правобережній Україні та народовці в Галичині. «Століття модернізму» обмежено рамками від 90-х років 19-го століття до початку I-ої світової війни. Воно характеризувалось появою партій і визріванням соціалістичної ідеї³⁷. Періодизація, запропонована І. Рудницьким, закладає в основу ідею дисконтинуїтету і розподіляє історію України 19-го — початку 20-го століття за єдиним

критерієм (*fundamentum divisionis*), — основою для періодизації є доля еліти у кожному з виділених відрізків — періодів, і її заміна на наступному етапі елітою новою. Відстоюючи дисконтуїтет у елітах, високих культурах і в розвитку української суспільно-політичної думки, Рудницький вважав, що за нових часів Україна втратила континуїтет державних і національних традицій, що вона є типово «малим», «неісторичним» народом і т. п.³⁸ О. Прицак і І. Решетар виділяють у період з кінця 18-го ст. до початку першої світової війни п'ять основних етапів у розвитку українського національно-визвольного руху, які відповідають, на їх думку, періодизації української національної історії цього часу. Це, передусім, Новгород-Сіверський період (кінець 18-го — початок 19-го століття), за назвою міста, де орієнтовно було написано «Історію Русів» — багатоплановий політичний памфлет з державно-політичним підтекстом. Після нього йде Харківський період (початок 19-го — до 40-х років 19-го століття), який характеризується розвитком української літератури, творами П. Гулака-Артемовського, Г. Квітки-Основ'яненка і І. Котляревського, а також виданням першої української граматики в 1818 році. Наступний, Київський період (1840-і—1870-і роки) починається діяльністю Кирило-Мефодіївського товариства, виданням «Книги бытия украинского народа», охоплює творчість Тараса Шевченка і завершується рухом «Громад» і виданням у 1861—1862 роках у Санкт-Петербурзі журналу «Основа». Женевський період характеризується діяльністю М. Драгоманова і його товаришів по еміграції, які видавали в Женеві в 1876—1882 роках журнал «Громада» — перший український політичний журнал. Цей період тривав з 1870-х до початку 1890-х років. Останній, Галицький період (1890-і роки—1914 р.), протягом якого було створено першу українську політичну партію в 1890 році — галицьку радикальну партію, характеризується також діяльністю М. Грушевського в Галичині, зокрема створенням і виданням «Записок наукового товариства імені Шевченка» у Львові³⁹. В основу періодизації, яку запропонували О. Прицак і І. Решетар, покладено національну ідею в її еволюції і розвитку на тих територіях, де вона могла існувати, оживаючи в боротьбі із зовнішніми силами.Хоча обидва автори проаналізованих вище періодизацій українського національно-визвольного

руху, — І. Рудницький, з одного боку, а О. Пріцак — з другого, і не охоплюють у своєму аналізі ХХ-е століття, обидві точки зору, що визначилися (дисконтуїтет і континуїтет в інтеграції частин української національної історії, еліт і культур у єдине ціле), відображають дві різні традиції української історичної думки, які існували з початку 19-го століття.

I. Періодизація української історичної думки 19-го—20-го століттів

У своєму методологічному підході до дослідження української історичної думки та її періодизації автор виходить з таких позицій:

1. Історія є в основному історією держав і державноподібних суспільних одиниць і інститутів, а також ідей, які ведуть до їх створення. У цьому автор солідарний з ідеями останнього покоління французьких анналістів, зокрема А. Буро, що розрив історії ідей та історії ментальностей став причиною абсолютизації панівних ментальних стереотипів, у той час, як самі загальні ментальні стереотипи ніколи не були загальними; виражаючи певну характерну тенденцію поведінки, вони не пояснювали власне поведінки всіх людей, особливо людей з еліти⁴⁰. У випадку з історією України та інших «малих» народів, у яких нація і держава розходилися, історія довгий час була історією ідей, які вели до створення держави і які розробляли люди з еліти.

2. Історія як наука є територіалізованим лінеарним часом, яка базується на писаних документах — джерелах. Вона постійно розвивається від зіткнення факту з філософським розумінням історичного процесу.

3. Історія не описує «wie es eigentlich gewesen» або «wie es eigentlich geworden», а є видінням, яке ґрунтується на аналізі історичних фактів у їх каузально-лінеарних пучках, у секвенціях закінчених історичних періодів протягом територіалізованого часу. У розвитку української історичної думки, яка визначала її власну національну історичну перспективу, а не була, наприклад, російською або радянською, ці пучки, пересуваючись територіально, весь час еволюціонують у системі

альтернатив. Пучок теоретичних альтернатив двоїться, і (у випадку з лінією української історичної думки 19-го—20-го століття) ідея вибирає ту територію, систему і методологію, яка в змозі забезпечити її існування. Даною формулою «ідея-територія-альтернативи» ми будемо користуватися в своєму варіанті періодизації української історичної думки 19-го—20-го століття. У поданій нижче періодизації автор визначає тільки ті території, де могла існувати і розвиватися українська національна історія, з акцентом на внутрішні, взаємо-протиборствуєчі українські сили, які зіштовхувалися концептуально і світоглядно протягом 19-го-20-го століття, а також з обов'язковим урахуванням політики «домінуючих націй». У 19-ому—20-ому століттях ми виділяємо такі етапи української історичної думки.

ІІ. Харківсько-Київський період (початок 19-го століття — 50-і — початок 60-х років 19-го століття).

Одночасно із скасуванням залишків української автономії в кінці 18-го століття на сцену виступає українське національне відродження, яке виникає під впливом двох факторів: з одного боку проникають в Україну, головним чином з Німеччини, ідеї романтизму з його інтересом до народності, національної старовини, національної поезії⁴¹.

З другого боку, оживають давні історичні традиції, починається ідеалізація героїчних часів козацтва і форм своєї нещодавньої автономії, пов'язана з поняттям політичної свободи⁴². Обидві ці течії взаємодіють, внаслідок чого на межі 18-го—19-го століття виникає нове явище — український національний рух. Це явище виявляє себе передусім в розвитку літератури саме народною мовою, першим друкованім твором цієї літератури стала «Енеїда» Котляревського 1798 року. Починається збирання і публікація народних пісень, історичних матеріалів, з'являються цілісні курси національної історії. Цей рух був справою дворянського прошарку українського суспільства, знаходячи собі опору в політичних і соціальних аспіраціях цього прошарку, незадоволеного централізаційною і нівеліаційною політикою російського уряду⁴³. Час Наполеонівських війн чітко показав російському царизму, що на Україні справді існують сепаратистські прагнення, як про це свідчив

самий факт існування цілої низки таємних організацій, що мріяли про звільнення України від російського панування⁴⁴. Прояви симпатій до Наполеона, як до визволителя від російського деспотизму, вияви ненависті до москалів (росіян), відзначали навіть спостережливі іноземці⁴⁵. Тому російський уряд поставився з недовірою до спроб організації національної української міліції в 1812 і 1830-х роках⁴⁶. Після повстання декабристів російський уряд почав знищувати залишки української окремішності, які ще залишалися після реформ Катерини II-ої і які хоча б назвою нагадували щось своєрідне, українське. Тому, а також у зв'язку з польським питанням, було скасовано існування Магдебурзького права на українських землях; спеціальний царський наказ 1835 року ліквідував Магдебурзьке право в самому Києві, який мав до цього часу навіть власну міліцію⁴⁷. Цього ж року було остаточно урівняно українську шляхту в усіх правах з російською, чим було покладено кінець фронді української шляхти проти уряду⁴⁸. Водночас з цим було скасовано саму назву «малоросійського генерал-губернатора», перейменовано його в просто «Чернігівського» і «Полтавського», так як і «Слобідсько-Українську» губернію перейменовано в Харківську, щоб самі назви не нагадували про їхню колишню відокремленість. Нарешті 1842 року було скасовано дію старовинних літовських законів на українських землях, так званий «Литовський статут», і введено загальноросійські закони⁴⁹. Новий український рух у своєму подальшому розвитку базувався зовсім на іншому підґрунті, ніж пережитки старого ладу. Його духовно підносили ідеї політичної свободи, соціальної рівності і свободи національного розвитку — ідеї, які надходили із Заходу і мали своїми носіями вже не виключно шляхту (дворянство), як це було в перші десятиліття 19-го століття, а так звану інтелігенцію, яка рекрутувалася з різних прошарків суспільства і відрізнялася більш радикальними настроями. Сформульована 1845—1846 роках в Києві програма таємного українського товариства «Кирило-Мефодіївське братство» говорить про еманципацію селян, як про перше і основне завдання соціальної політики, про перебудову російської імперії у вільну федерацію, яка б охопила усі слов'янські народи Європи і мала своїм центром Київ⁵⁰. З цього часу привид українського сепаратизму вважався уряду навіть у найбільш безвинних

виявах українського літературного життя. Власне, українське слово набуває небезпеки в його очах, тому з 1847 року починається перший період переслідування української мови і літератури в Росії. Коли після Севастопольського розгрому зі вступом на престол Олександра II-го в Росії починається ліберальна ера, це дає можливість пожвавитися і українському національному руху. Українці виступили з дуже незначними вимогами: вони й не згадували про будь-яку крайову автономію, а хотіли тільки дозволу на введення української мови в школі, церкві, суді, також були готові подати руку урядові у боротьбі з польськими претензіями на правобережні українські землі⁵¹. Однаке російський уряд поставився з недовірою до цих вимог, вважаючи, що логічно вони потягнуть за собою нові вимоги на політичному ґрунті. Тому після короткої ліберальної паузи в кінці 50-х років, коли було дозволено в народних школах навчати українською мовою, а сам уряд видавав українські підручники й адміністративні розпорядження українською мовою, настала реакція.

Загалом у першій половині XIX століття український національний рух характеризувався такими явищами як відкриття мови, історії і народної культури малоросійськими дворянами й українофілами серед російської й польської інтелігенції. окремі представники російської та польської націй пов'язували свої ідеали й прагнення із землею свого проживання, роблячи тим самим суттєвий вклад в українську культуру та історію. Першим показовим прикладом цього явища була подвижницька діяльність гуртка вчених Харківського університету 20—50-х років 19-го століття, що стала поштовхом для ряду досліджень, зроблених наступними поколіннями вчених, які вивчали й популяризували мову, фольклор, культуру й історію українського народу. Цей етап гармонійних і взаємозбагачуючих взаємин між українськими, польськими та російськими інтелектуалами прийшов до свого завершення в результаті як перших політичних вимог з боку українців, так і розвитку національної самосвідомості в російському суспільстві в поєднанні з розгортанням польського національного руху.

У культурно-освітній сфері в цей період були засновані перші університети західного типу в Україні — Харківський (1805 р.) і Київ-

ський (1834 р.), які започаткували новий інтелектуальний період. У цей період остаточно оформились у своєму початковому варіанті обидві концепції української історії: малоросійська (державно-автономістська) і українська народницька (концепція сільського недиференційованого народу). Якщо найбільш яскравими представниками першої концепції були українські дворянини — вихідці зі старовинних козацько-старшинських родів — С. Кочубей, В. Тарновський, В. Лукашевич, С. Алексеев-Хорольський, М. Максимович; то біля витоків другої стояли М. Костомаров, Т. Шевченко, інші члени Кирило-Мефодіївського братства та їх послідовники. Ідейні провісники малоросійської концепції з'являються в Російській імперії на початку 19-го століття, хоча підґрунтя для її виникнення було підготовлено ще в 1780—1790-х роках⁵². Ідея лібералізму, республіки, упровадження конституційного ладу вносились у російське середовище дворянським корпусом Російської імперії, зокрема, офіцерами — учасниками закордонного походу російської армії, серед яких було немало представників козацько-гетьманських родів, і які могли наочно познайомитися з державним устроєм західноєвропейського суспільства. Ці дворянини створювали таємні гуртки (масонські ложі), у яких відбувалися теоретичні дискусії, обговорювались можливі практичні кроки. Якщо Новгород-Сіверсько-Полтавський гурток видав відому «Історію Русів», то Полтавська ложа «Любов до істини», членами якої були декабрист О. Глінка, письменник І. Котляревський, українські дворянини С. Кочубей, В. Тарновський, В. Лукашевич та інші, — серед своїх програмних завдань на перше місце вже висували питання формування української державності⁵³. У програмі товариства — «Катехізис» — йшлося про те, що реалізація національної ідеї може бути досягнута тільки шляхом відокремлення Малоросії від Росії. Автономістські погляди масонів знайшли своє продовження у працях першого ректора Київського університету Михайла Максимовича, котрий пілкреслював особливу роль козацтва, як стану серед інших станів малоросійського народу — духовенства, міщанства; у суперечках з польським істориком Грабовським учений показав, яка значна кількість представників української шляхти брала участь у війнах Богдана Хмельницького⁵⁴. Максимович відзначав, що Україна тривалий час становила частину Польської держави,

була відчужена від Москви ще за часів удільної відокремленості і татарської неволі. Боротьба Західної, або Литовської Русі, тобто України і Білорусії, зі Східною, або Московською Руссю, була продовженням удільної боротьби, і похід українського гетьмана Сагайдачного на Москву в 1618 році був її відлунням⁵⁵.

Поступове, хоча й не остаточне витіснення концепції малоросійської концепцією українською народницькою пояснюється тими обставинами, що крім інтеграції малоросійської козацької старшини в дворянство та інтеграції соціальної, економічної та культурної, сама російська еліта не бажала розглядати козацьку старшину відмінною від себе з відмінним власним статусом⁵⁶, а з іншого боку, в західній політичній та інтелектуальній думці почала панувати ідея Гегеля про народи історичні і неісторичні (до останніх було віднесено і крайні козаків — Україну), що вивело Україну з інтересів західноєвропейської науки і політики. Разом і в контексті інтеграції соціальної, економічної та культурної відбувається процес (на ґрунті німецьких інтелектуальних і російських політичних впливів) інтеграції загальноруської або всеслов'янської історії. Засоби цієї інтеграції — Харківський та Київський університети — переживають інтелектуальний диморфізм: з одного боку — процес соціальної русифікації еліт, з іншого — прийняття німецької історіософії ідеалізму і романтизму, яка стала визнаною передумовою сучасного націоналізму⁵⁷. Цей пронімецький філософський рух позначився і на суспільно-літературному житті, на розвитку романтично-ідеалістських поглядів на мистецтво, народну творчість, націю і, таким чином, усіляко сприяв національному відродженню України. Т. Шевченко під впливом шеллінгіанця професора Петра Асенєва обрав для свого творчого бачення термін «Україна». Причому, якщо термін «Україна» вперше з'являється в Харкові, на Слобідській Україні, то Шевченко приймає «Україну» такою, якою вона була раніше в польському визначенні — Правобережну Україну. Усі ці обставини обумовили існування поряд з концепцією малоросійською концепції нової — української.

ІІ. Київсько-Женевський період (початок 60-х — початок 90-х років 19-го століття).

З 60-х років у зв'язку з циркуляром Валуєва та іншими заборонами, спрямованими проти розгортання українського руху, останній проте свого розвитку не припиняє. Ці заборони лише сприяли радикалізації українського руху. Частина української інтелігенції молодшого покоління вступила просто до лав російських революційних партій, з метою відстоювати політичну свободу для всієї Росії, тим самим вибираючи свободу і для України. Значна частина видатних діячів російського революційного руху 70-х років — терористи Желябов, Перовська, Кибальчич, Лизогуб, Осінський були українського походження. Правда, ці люди, захоплені процесом революції і боротьби, не боролися за здійснення українських національних вимог, і самим фактом свого відходу від українського ґрунту послаблювали лави українських національних діячів. Тому-то друга частина української інтелігенції — люди старшого покоління, удавалися до іншої крайності і замикались в тісному колі «аполітичної культурної роботи», організовували дослідження і розробку різноманітних галузей українознавства: археології, історії, мови, етнографії, історії, літератури та мистецтва, права, економіки⁵⁸. Працюючи в цьому напрямі, вони сподівалися створити творчу базу для обґруntування українських національних вимог; свої праці вони видавали російською мовою, підпадаючи під російську цензуру. Водночас українська політична еміграція на чолі з М. Драгомановим заснувала в Женеві на кошти, передані з Росії, видавництво, яке мало на меті пропагувати українську справу в Європі, а також пропагувати революційно-соціалістичну ідею серед самого українського суспільства⁵⁹.

Михайло Драгоманов, котрий восени 1875 року був звільнений з історичного факультету Київського університету в результаті його наукової та суспільно-політичної діяльності на українському терені⁶⁰, був позбавлений взагалі роботи в усіх університетах України і взятий під поліцейський нагляд. На початку березня 1876 року Драгоманов назавжди покинув Київ і вийхав до Швейцарії в добровільну еміграцію в ролі представника і посла Київської Громади (об'єднання суспільних

і політичних діячів України)⁶¹, яка доручила йому редагування вільної трибуни українства і пропаганду української справи серед іноземців. Драгоманов пробув у Женеві 13 років, зберігаючи тісний зв'язок із Києвом і працюючи на політичному і науковому полі діяльності, основною метою якого було зв'язати український рух з Європою⁶².

У цей же період на Україні, особливо в Києві, спогади про Гетьманську державу, як символ незалежної України, незважаючи на домінуючу роль народницької ідеї, продовжували жити в українському суспільстві і мати своїх представників. У зв'язку з ліберальними реформами Олександра II-го на Україні почався культурно-національний рух, було засновано «Південне відділення імператорського Географічного товариства», яке об'єднало українських вчених; уже згадана «Стара Громада» об'єднала суспільних і політичних діячів України. У 1874 році російському уряду було подано донос, в якому повідомлялося, що українці «прагнуть вільної української республіки з гетьманом на чолі»⁶³. Ці доноси, хоча і спричинили нові репресії, проте насправді мали підставу. У ліберальних колах України в цей час, як і раніше, виникали думки про відновлення Гетьманату, називали кандидатом в гетьмані В. В. Тарновського, племінника товариша Т. Шевченка. Тарновський був заможним поміщиком, меценатом, підтримував «Київську Старовину», зібрав музей українських старожитностей і подарував його Чернігову⁶⁴. Таким чином, в уяві української еліти ідея Гетьманату не вмирала. У концептуальному зразі досліджуваної проблеми саме М. Драгоманов і В. Антонович продовжили, на нашу думку, на новому ґрунті малоросійську і народницьку концепції. Драгоманов, про творчість якого, як соціаліста, провісника марксизму, ліберала, написано багато досліджень, здавалося б, найменше підходив на роль представника і продовжувача малоросійської концепції з її державно-автономістським гетьманським змістом монархічного характеру. Проте ціла низка міркувань, зокрема стосовно еволюції поглядів вченого, свідчить про те, що якщо Драгоманов прямо не стояв на цих позиціях, то принаймні, наближався до них.

Дотримуючись ідеї прогресу, Драгоманов піддавав критиці як погляди П. Куліша, що розглядав козацтво як руйнівну силу в українській історії⁶⁵, так і погляди М. Грушевського, зокрема його статтю «Гро-

мадський рух на Україні-Русі в ХІІІ віці» (Записки НТШ у Львові), у якій останній вперше оформив свою народницьку концепцію в українській історичній думці, як продовження на новому історичному відрізку, з деякою еволюцією, поглядів Антоновича і Костомарова⁶⁶. М. Драгоманова, в цьому виділеному нами Київсько-Женевському періоді розвитку української історичної думки, можна вважати своєрідною сполучною ланкою між М. Максимовичем, так само, як і більш ранніми провісниками малоросійської концепції — А. Марковичем, О. Мартосом, А. Маркевичем та іншими, з подальшим продовжуващем малоросійської концепції, який уже трансформував її в державно-консервативну, — В. Липинським⁶⁷. Ми робимо цей висновок не лише через те, що Драгоманов гостро критикував представників альтернативної народницької концепції й усіляко наголошував на особливій ролі козацтва, шляхти й гетьманської держави в історії України. У своїй останній роботі «Старі хартії вольностей», виданій уже після смерті автора у Львові в 1903 році, Драгоманов нівелює ідею історичного прогресу стосовно політичного життя держав і народів і повертається до ідеї історичного коловороту трьох політичних форм: аристократичної, монархічної і демократичної⁶⁸. Тут Драгоманов надає особливого значення англійській великій хартії вольностей і державному устрою Англії — конституційній монархії. В одному із своїх листів Драгоманов також відзначає, що «... не вірю я ніякій державі, крім Швейцарії та Англії»⁶⁹. Напрошуючись висновок, що Драгоманов об'єктивно визнавав, що найбільш демократичною державою Європи того часу була англійська конституційна монархія, і тим самим не мав ніяких заперечень проти монархії взагалі, хоча на відміну від шеллінгіанця Максимовича і германофіла Липинського відчував потяг до французької культури і французьких наукових впливів⁷⁰. Загалом заразовувати Драгоманова до якогось політико-ідеологічного напряму — річ безнадійна й безперспективна, як і показує ряд діаметрально протилежних оцінок його політичного світогляду. У цей період репресій Драгоманов своєю творчістю просто замінив цілу низку мислителів різного напряму, які б виникли за нормальних умов. Тому при послідовній критиці Драгомановим народницької концепції створене ним є фундаментом, на якому базується весь подальший розвиток

ток малоросійської концепції, яка поступово в нових умовах, зокрема в працях Липинського, еволюціонує в консервативно-державницьку⁷¹.

ІІІ. Галицько-Правобережний період (з початку 90-х років XIX ст. до початку Першої світової війни)

У той час коли, з одного боку, переслідування російського уряду тільки радикалізували український рух, примушуючи українців пов'язувати здійснення своїх національних ідеалів з успіхом загально-російського революційного руху, а з іншого боку, Драгоманов сформулював українську політичну програму як широку автономію в перебудованій на федералістській основі Росії, українські письменники переносять друкування своїх видань за кордон — в Австрійську Галичину, де на кошти українців із Росії були засновані українські періодичні видання, зокрема так звана «Руська історична бібліотека» і товариство імені Шевченка, для якого було закуплено видавництво. Величезну роль у цьому відіграв видатний український історик Володимир Антонович, котрий ще в 1880 році вперше познайомився з Галичиною, перебуваючи у Львові, маючи зустрічі з відомим галицьким істориком, професором Львівського університету Ісидором Шараневичем, вченими, письменниками та політичними діячами Омеляном і Олександром Огоновськими, Антоном Петрушевичем, Олександром Барвінським⁷². У 1885 році О. Барвінський звернувся до Антоновича у справі видання «Руської історичної бібліотеки» й останній радив спочатку дати передусім короткий історичний огляд минулого українських земель, а затім подавати історичні монографії, починаючи від княжих часів і до новітнього часу⁷³. «Руська історична бібліотека» мала для розвитку української історичної думки велике значення, і в цьому, безсумнівно, головна роль належить В. Антоновичу, котрий не тільки допомагав Барвінському своїми порадами і підбиранням відповідного матеріалу, але і піклувався про матеріальне забезпечення видавництва.

На час появи «Руської історичної бібліотеки» галицька історіографія займалась, головним чином, середньовіччям, особливо галицько-волинським періодом, трактуючи його як частину історії триєди-

ної Русі й розвиваючи думку про етнічну ідентичність русинів — корінного українського населення Галичини⁷⁴. Однак до окресленого нами періоду в розвитку української історичної думки не з'явилось ще в Галичині видання, яке охоплювало б усю історію України і подавало синтезуючим чином цілісну картину історичного минулого України. Саме таким виданням і стала «Руська історична бібліотека». За порадою В. Антоновича до першого тому видання ввійшла «Коротка історія Русі», а подальші томи представляли у вигляді систематично укладених монографій періоди літовсько-руської і козацько-гетьманської держав, що в цілому становило перший виданий в Галичині курс історії України. Видання знайомило галицьких дослідників з поглядами і найбільш відомими історичними працями представників української історіографії зі Східної України⁷⁵, чим забезпечувались спадкоємність і взаємспівробітництво Галичини та Правобережної України, особливо Києва, в розвитку української історичної думки. У цьому плані «Руська історична бібліотека» стала першим свого роду курсом історії України, котрий з'явився сучасною українською мовою, оскільки галицькі історики 19 століття використовували у своїх творах іноземні мови, зокрема німецьку й польську, або ж писали далеко від літературної мови книжною міщаниною, так званим «язичнем» або суржиком⁷⁶. Доводилось створювати українську наукову мову, виробляти історичну термінологію, нарешті, треба було з'ясувати, яке визначення слід вживати для назви українського народу, і тут, за порадою знову таки Антоновича, було прийнято прикметник «українсько-руський» на противагу «великоруському», й іменник «Україна-Русь» — на противагу до Московщини (саме ці позначення перейняв М. Грушевський для назви свого 10-томника «Історія України-Русі»).

Не менш важливе значення для Галичини мала діяльність Драгоманова. Знайомство з літературою і громадською діяльністю двох основних галицьких тогочасних партій — народовців і московофілів — гостро настроїло Драгоманова проти русинства обох. Якщо московофіли жили ідеальними уявами про Росію — з подачі московських слов'янофілів типу Михайла Погодіна, то народовці щось винесли із Шевченківських творів, проте Драгоманов засуджував їх за вузькість національних інтересів, «споконвічне попівство і верхоглядність галиць-

ких діячів», у неспроможності стати на загальноєвропейську точку зору⁷⁷. Внаслідок ідейних впливів Драгоманова на галицьке суспільство в Галичині в 1890 році була створена перша політична українська партія — галицька радикальна партія, не говорячи вже про його вплив на твори усіх представників галицької історичної думки, які здобули освіту у Львівському університеті на початку 20-го століття⁷⁸. Однак найбільш значну діяльність в галузі історичної української науки розгорнув у цей період у Галичині учень В. Антоновича Михайло Грушевський, котрий завдяки своєму учителеві, вимагам галичан і, головне, зі схвалення австрійської влади, яка хотіла внести контрбаланс у стосунках між українським і польським населенням у Галичині⁷⁹, очолив у 1894 році у Львівському університеті кафедру історії Східної Європи з особливим вивченням України. Грушевський стає організатором Наукового товариства імені Шевченка у Львові, яке під його керівництвом перетворилося на основний центр українознавчих досліджень і фактично виконувало роль першої (звичайно, цим іменем не названої) української академії наук⁸⁰.

Перша російська революція 1905—1907 років, яка ліквідувала обмеження, що тяжіли над українською мовою, літературою і взагалі над усім українським науковим та культурним світом, надала можливість рядом з Галичиною знову відродити центр українського руху в його давньому місці — на Правобережній Україні, зокрема в Києві. Ще в 1904 році Рада міністрів, констатуючи, що абсолютна заборона науково-популярної україномовної літератури веде до зниження культурного рівня селянської маси, дала дозвіл на друкування цієї літератури. У 1905 році Священний Синод зняв заборону про Євангеліє українською мовою і сам узявся за його переклад. Революція 1905 року знесла й інші заборони: з'явилася українська преса, були засновані наукові та літературні товариства, вся Україна вкрилась мережею культурно-освітніх товариств «Просвіта», відкрито виступили українські політичні партії. У І-й Державній Думі виникла українська фракція з 45 членів, український рух розвивався, все глибше пускаючи корені в народі. Водночас закріплювались зв'язки з українцями в Австро-Угорщині, утворювалося відчуття загальнонаціональної єдності.

Саме в цей період (приблизно з 1907 року) історик і політолог нової формaciї В'ячеслав Липинський, відновлюючи в основі концепцію малоросійську (особлива роль шляхти, ідея територіалізму, гетьманат тощо) оформляє її в концепцію консервативно-державну. Якщо в 1907—1910 роках Липинський виступає виразником інтересів українських римо-католиків — полонізованої української шляхти Правобережної України, і розглядає цю політичну течію як складову всеукраїнського руху, де домінуючу роль займали демократи під керівництвом Грушевського⁸¹, то вже в період 1910—1914 років у його поглядах відбувається еволюція. Відсутність широкої підтримки з боку українців польської культури, а також власне інтелектуальне зростання привели до того, що вчений переходить з позиції вузько-консервативних на позицію всеукраїнсько-консервативну, в якій він орієнтується на підтримку не лише полонізованих поміщиків Правобережжя, але на значно більш широке об'єднання земельних власників на Україні, розвиваючи перш за все ідею територіалізму як визначальну для української нації. Уже до I-ої світової війни Липинський також обґруntував концепцію незалежної української держави в її етнічних межах з формою правління — конституційна монархія⁸². Приблизно в цей же час напередодні I світової війни, як своєрідний синтез на галицькому ґрунті русинської концепції, привнесених ідей Драгоманова і Грушевського та ідей чеського націоналізму, зокрема Ф. Палацького і Т. Масарика (з останнім галицькі вчені познайомились на ґрунті спільної роботи у Віденському парламенті) виникає так звана національно-державницька концепція. Творцями її були галицькі вчені й політичні діячі — С. Дністрянський, В. Старосольський, С. Рудницький та інші. Вони обґруntували право Галичини на автономію, визначення держави в етнічних межах і опору на власні національні сили.

IV. Український період (1914 — початок 1930-х років)

Вибір терміна «український» зумовлений внаслідок декількох причин. По-перше, у зв'язку з виникненням та об'єднанням УНР і ЗУНР державницька українська ідеологія поширюється по всій Україні. Навіть сам факт існування еміграційного уряду Української Народної

Республіки відіграв свою роль у справі створення більшовиками УСРР, а, в свою чергу, польський уряд в Галичині теж був змушений якось враховувати факт існування українського питання. По-друге, в цей період українські історики в усіх трьох центрах, де розвивалась українська наука: в УСРР, Галичині й еміграції не працювали до початку 1930-х років у розриві один з одним. Емігранти спілкувались зі своїми колегами в Україні, друкували свої праці у виданнях Української Академії Наук, також декотрі українські вчені публікувалися в еміграційних і львівських виданнях. У 20-і роки деякі емігранти були обрані членами Української Академії наук (М. Грушевський, С. Дністрянський, С. Рудницький). Деякі з них приїхали до Харкова (напр., М. Лозинський, згодом — С. Рудницький). Деякі вчені-емігранти повернулися до Львова (С. Томашівський, В. Старосольський). У цей період обидва гуманістичні відділення Української Академії Наук — історико-філологічне і соціально-економічне — видавали чимало цінних досліджень, серед яких в першу чергу слід назвати «Праці комісії для Вивчення Західно-Руського й Українського права»⁸³. Продовжуючи традицію Львівського і Київського наукових товариств, історико-філологічне відділення Академії, яке в 1924 році очолив Грушевський, зосередило свою діяльність на дослідженні історії української козацької держави 17—18 століття. З цієї проблеми були опубліковані праці, без яких сьогодні не може обйтись жоден дослідник козацького періоду⁸⁴. Поряд з представниками старшого покоління з'явились і молоді вчені, серед яких слід у першу чергу назвати Н. Полонську-Василенко, О. Оглоблина, Н. Петровського, М. Тищенка, П. Клименка, Л. Окиншевича. Соціально-економічне відділення під керівництвом М. Василенка почало розробляти проблеми історії українського права, історію українських державних закладів Гетьманщини, історію кодифікації українського права (Литовський статут, рецепція Магdeбурзького права) та історію соціальних відносин. Навколо Української Академії наук об'єдналися інші наукові заклади Києва і провінції⁸⁵. Існуючий науковий і навіть науково-організаційний з'язок між різноманітними напрямами української історичної думки (за винятком тільки марксистського напряму) був обумовлений насамперед тим, що вся українська історіографія — і на Східній Україні, і в Галичині, і

в еміграції — стояла на одних і тих же ідейних (українських державницьких) засадах, ставлячи в центр своєї уваги і своїх досліджень проблему української національно-державної незалежності в її історичному розвитку й у всіх її проявах — політичному, економічному, культурному. Навіть наукові школи академіків М. Грушевського і Д. Багалія, котрі мали давню народницьку традицію, не могли уникнути впливу державницької ідеології. Врешті-решт і марксистська школа (зокрема в працях М. Яворського, оскільки вона залишалась у межах української історіографії, не могла заперечувати ролі та значення національно-державного фактора і в історії України, і в сучасності⁸⁶. Саме цей державницький дух і національний характер були основними рисами української історіографії 1920-х років, зокрема і на території Радянської України. Усі ці дослідження проводились незалежно від обов'язкової пануючої доктрини — марксизму, та її складника — історичного матеріалізму⁸⁷. Це привело до того, що з припиненням політики українізації на початку 1930-х років Академію розгромили, частину академіків і наукових співробітників вислали, історико-філологічне і соціально-економічне відділення закрили, а наукове книгодрукарство припинили. В Академію були посаджені партійні більшовицькі діячі, і наукова робота в ній фактично припинилась. Процес Спілки Визволення України (СВУ) 1920—1930 років, політична чистка ВУАН 1930 р., депортация М. Грушевського до Москви (1931) і його смерть (1934), арешт багатьох істориків, офіційне засудження наукової діяльності історичних закладів і всіх видатних українських істориків у 1930—1933 роках⁸⁸ — це був тільки початок подальшого і тотального знищенння української історичної науки радянською владою.

Окрім народницької концепції, яку продовжував розвивати в українській історичній думці до початку 1930-х років у Радянській Україні М. Грушевський та його прихильники, у визначений нами період в українській історичній думці продовжує існувати також концепція консервативна, яка розроблялася, в основному, на еміграції в Німеччині в дослідженнях, що проводилися в Українському Науковому Інституті в Берліні В. Липинським, Д. Дорошенком, Б. Крупницьким та іншими вченими⁸⁹. Свій варіант, що в основному збігається з гетьмансько-еміграційною, отримала консервативна концепція в українській історичній

думці в Галичині. Відмінність галицької концепції від своєї східно-української (що опинилася на еміграції) попередниці полягала в тому, що традиційні ідеї консерватизму (гетьманат, територіалізм, роль еліти в історії України) її представники уже в 20-х роках поєднували з орієнтацією на греко-католицьку церкву і її священиків — традиційну галицьку еліту, підтримували тісний зв'язок з митрополитом Андрієм Шептицьким і його оточенням. Галицькі консерватори — вчені-історики С. Томашівський, І. Крип'якевич, І. Кревецький, А. Ішак, письменники О. Назарук і І. Гладілович, а також священики Скрутень і Галущинський з відома митрополита Шептицького створили в 1927 році монархічну організацію католицького напряму, яка функціонувала на території Галичини.

Організація дістала назву Українське Католицьке Об'єднання (УКО), її члени друкували праці на історичну тематику переважно на сторінках Львівських журналів «Нова Зоря» і «Поступ»⁹⁰. У цей же період як в Галичині, так і в чеських еміграційних українських університетах отримує своє більш солідне теоретичне обґрунтування національно-державницька концепція в розвитку української історичної думки, до якої, крім уже згаданих у попередній період її засновників, приєднався також ряд учених зі Східної України — А. Яковлів, А. Лотоцький, О. Бочковський, М. Славінський, С. Наріжний та ін. Декотрі представники народницької концепції, які залишилися в еміграції (наприклад історики Р. Лащенко і С. Шелухін), перейшли на національно-державницькі позиції⁹¹. Таким чином, у відзначений період народницький напрям частково був знищений, частково злився з національно-державницьким, який тим самим набув в українській історичній думці всеукраїнського характеру так само, як не втратив його і консервативний напрям.

V. Галицько-еміграційний період (початок 30-х — кінець 80-х років 20-го століття)

З початком 30-х років на Радянській Україні з марксистської літератури поступово зникають не тільки окремі, іноді видатні історики та їх роботи, які були капітальним внеском в українську історичну

науку, але навіть цілі історичні течії, в свій час впливові, наукові центри, наукові видання і т. ін⁹². Усе подається тепер тільки в двох кольорах — «чорному» і «білому». Першим зображується, власне, вся українська історіографія довоєнних часів, яку іменують вельми далекою від точності назвою «школа» (в лапках) Грушевського. Інший колір надається тим історикам, котрі поділяють і пропагують радянську схему історії України, а також тим історикам, котрих з тієї чи іншої причини не торкнулася хвиля репресій.

Після короткого «перепочинку» в критичні воєнні роки, коли більшовики ініціювали і навіть пропагували у своїх цілях ідею українського патріотизму, зокрема в українській історичній науці, почався новий і разом з тим тотальний наступ радянсько-московської ідеології проти глибинних основ української історичної думки. Саме тоді, в другій половині 1940-х і на початку 1950-х років українська історіографія на території всієї УРСР втратила свій український характер і традиції, і за невеликими винятками (це передусім стосується академіка І. Крип'якевича у Львові), історичні праці, які з'явилися на Україні у другій половині 1940-х — першій половині 1950-х років переважають за межами справжньої історичної науки⁹³. Це твердження повною мірою стосується і пізніших праць аж до кінця 80-х років 20-го століття⁹⁴. Це і стало тією прівою, яка пролягла між українською і радянською історичною наукою і відразу виключила будь-яку можливість наукової дискусії між ними, що дає нам змогу з повною підставою говорити про існування галицько-еміграційного періоду в розвитку української історичної думки в 1930-х—1980-х роках.

У той час, коли в Радянській Україні з початком 30-х років у зв'язку з політикою масових репресій, голодом 1932-1933 років, прищепленням діалектико-матеріалістичного розуміння історії, успішно відбувається формування «нової радянської людини, патріота й інтернаціоналіста», де національній самосвідомості вже практично немає місця, в Галичині, в той же час, поширюється організований націоналістичний рух. Цей рух, який було формально організовано ще у Відні в 1929 році в Організацію Українських Націоналістів (ОУН), і ідеологом якого став політичний мислитель Дмитро Донцов, існував усі 30-і роки, продовжувався і в роки другої світової війни, а після неї став орга-

нізаційним ядром озброєного руху опору ОУН-УПА (Українська Повстанська Армія), який здійснював збройний опір більшовицькій владі на Західній Україні до середини 1950-х років⁹⁵. Рух опору так званих «шестидесятників», який існував у 60-х—80-х роках, також боровся за здійснення української національної ідеї переважно в Галичині, оскільки його учасники на Східній Україні не виходили за межі вимог реформування марксистської доктрини, а Львів і Західна Україна «небезпідставно залишалися в уяві національно свідомої інтелігенції «українським П'емонтом» і практично керівником усього руху 60-х—80-х років»⁹⁶.

Паралельно з політичним рухом у Галичині й еміграції в цей період розвивалась і наукова концепція історії України, альтернативна неукраїнській загально-радянській інституалізованій історії. У 30-і роки в Галичині активно працювало НТШ з його двома основними історичними комісіями: Комісія давньої історії України і Комісія нової історії України, які були представлені такими вченими, як І. Крип'якевич, Т. Коструба, М. Кордуба, Н. Андрусяк, Я. Пастернак, М. Чубатий та іншими. У 30-і роки в Галичині продовжували існувати обидві течії в українській історичній думці: консервативно-монархічна (І. Крип'якевич, Т. Коструба, І. Кревецький, В. Зайкін, О. Пріцак) і національно-державницька (М. Чубатий, Н. Андрусяк, М. Кордуба), проводилася дискусія про початки української нації на сторінках львівської преси і на засіданнях і в публікаціях українського історико-філологічного товариства в Празі, яка вийшла окремою брошуорою «Откуда есть пошла Русская земля» (Львів-Прага, 1931 р.).

Особливість розвитку української історичної думки в Галичині та на еміграції полягала в тому, що саме тут (з ліквідацією школи Грушевського на території УРСР) українська історія продовжує концептуально розвиватися у своїх двох основних перспективах. Галицькі монархісти продовжують співробітничати з монархістами еміграційними (Д. Дорошенко, Б. Крупницький, В. Кучабський, Д. Олянчин, І. Лоський), які друкують свої праці на сторінках консервативної галицької преси. Національно-державницька течія в Галичині теж працювала не у відриві від своїх колег на еміграції (С. Дністрянський, С. Наріжний, П. Феденко, А. Яковлів, А. Лотоцький, М. Славінський, А. Шульгін).

Період від другої половини 1940-х до початку 1990-х років характеризується поступовою передачею естафети в розвитку української історичної думки зарубіжному українознавству, яке пройшло складний шлях від еміграційної, значною мірою політизованої науки до авторитетної світової⁹⁷. Хоча в Галичині продовжують свою роботу М. Кордуба, І. Крип'якевич та іх однодумці, проте панівною стає радянська концепція і схема історії України⁹⁸.

На території Німеччини продовжують працювати в 40—60-і роки, головним чином під егідою Українського Вільного Університету в Мюнхені, такі вчені, як Н. Полонська-Василенко, Б. Крупницький, А. Отлоблин, Л. Онишкевич, І. Мирчук, В. Залозецький, у працях яких одержала своє продовження і подальше теоретичне обґрунтuvання консервативна концепція української історичної думки⁹⁹. Проте в цілому Німеччина, яка вже після другої світової війни не мала своєї української політики, була надто зайнята собою. Коли «німецьке економічне диво» здійснилось, Україна призабулася, тим більше, що не існувала як самостійна держава, а німці точно слідували за американською політикою стосовно Східної Європи, яка в центрі уваги мала Росію. Національно-державницька концепція також набула свого розвитку в працях А. Яковліва, А. Шульгіна, С. Наріжного, М. Чубатого, Р. Смаль-Стоцького та інших, котрі працювали і в Європі, і в Америці.

У 60-і—80-і роки основним центром дослідження і розвитку української національної історичної перспективи став американський континент, де вже у згаданій дискусії між О. Прицаком та І. Лисяком-Рудницьким одержали розвиток під кутом зору втрати або збереження репрезентативних шарів і дисконтуїтету або контитуїтету в історії України обидві національні концепції української історичної думки — консервативна і національно-державницька. У Галичині, зокрема у Львові, продовжували зберігатися відблиски як української, так і взагалі немарксистської історичної думки. Це, безсумнівно, стало підґрунтям для того, щоб перший зв'язок зарубіжних українських вчених (із крахом радянської системи) з радянською історіографією на Україні наприкінці 80-х років пройшов через Львів, де, на відміну від Східної України, вчені значно швидше розпорошилися з істинним і уявним марксизмом, раніше був дозволений доступ до фондів архівів, які

раніше були секретними, набув розмаху рух за національну ідентифікацію і запровадження української державності.

Висновки

Національна історична думка, як і національні рухи, є найважливішим, якщо не центральним, складником окремих національних історій. Внаслідок подій першої світової війни головною причиною створення нових і відтворення старих держав була, окрім їх власних національно-визвольних рухів, безперечно, і міжнародна політика держав-переможниць, проте не меншу роль відігравав і той факт, що держави сьогоднішнього другого етапу розпаду останньої імперії (серед них і Україна) мали свою власну історію та історіографію, «сховану» в історіях домінуючих націй і непереосмислену на науковому рівні. Думка вчених «історичних» націй, на яку звикли здебільшого спиратися у своїй політиці конституційні держави Європи, ґрунтувалась у той час на дослідженнях, які первісно відводили Україні місце серед «неісторичних» народів, як вічної частини Росії, Польщі і т. ін. Чимало цьому сприяв і той факт, що була відсутня концептуально проаналізована лінія розвитку української національної історичної думки, яка виводила українську національну історичну перспективу, власна її періодизація (на відміну від «звичайних» російської і радянської схем), польського та німецького бачення історії та історіографії України).

Проведений аналіз показує, що впродовж 19-го—20-го століть існували дві основні лінії в розвитку української історичної думки. Це лінія народницька, яка еволюціонувала в національно-державницьку, і лінія консервативна, що поступово еволюціонувала із малоросійської перспективи української історії. В Галичині у 20-му столітті теж набули розвитку два напрями: національно-державницький і консервативний. Грушевський і Липинський тільки сприяли появлі цих напрямів, однак останні розвинулися на власному ґрунті, як результат функціонування руху за національну ідентичність у Галичині і його специфіки. Усі ці чотири напрями до другої світової війни не існували у відриві один від одного, хоча і не зливалися. Тільки зі знищеннем в Радянській Україні на початку 30-х років народництва, українську перспективу про-

довжили національно-державницький і консервативний напрями. Тоді західно- і східно-українські відгалуження консерватизму (останнє опинилося на еміграції), після другої світової війни остаточно злилися в один консервативно-державницький напрям, а народницька і національно-державницька концепції — в одну національно-державницьку.

Російська і радянська перспективи української історії зайдли в глухий кут внаслідок подій 1917—1920 років і 1986—1991 рр. Це передусім свідчить про те, що завжди існувала власна українська національна перспектива української історії, яка розвивалась українською історичною думкою під впливом західноєвропейських (передусім німецьких і французьких) найбільш передових у кожний період наукових теорій і могла по-справжньому розвиватися тільки за вільних чи сприятливих умов або відходила в еміграцію.

Традиції Гетьманату й польсько-литовської Русі були настільки сильними, що вони постійно (незважаючи на прагнення з боку домінуючих націй нівелювати українську ідентичність на догоду своїм власним уявам російськості, всепольськості чи інтернаціоналізму) примушували таких людей як Антонович, Драгоманов, Грушевський, Липинський та ін. на науковому рівні розбиратися в минулому і виводити на цій основі власну національну перспективу української історії на противагу перспективам російської, польської чи радянської. Подібні пошуки в 19-му—20-му століттях ішли поперемінно у зв'язку з розвитком науки і політичних подій, які багато в чому визначали цей розвиток, у Німеччині (німецький ідеалізм), Франції (ліберальна історіографія), потім знову у Німеччині, майже завжди в Польщі. Це змушувало українських вчених, котрі прагнули як унаслідок своїх особистих заохочувальних мотивів, наукових шкіл та оточення, так і задля протидії історичній думці домінуючих націй, вибирати для обґрунтування української національної історичної перспективи з маси наукових напрямів та шкіл саме ті, які б, продовжуючи традицію, працювали на національному принципі, і протиставляти свої теорії обом «звичайним» схемам української історії — російської і радянської.

У певні періоди виведена тут періодизація української історичної думки, як і періодизація національно-визвольного руху, співпадала з історією України 19-го—20-го століть, хоча ми повинні говорити про

існування різноманітних періодизацій цих трьох явищ. Історія України включає в себе і радянський період, коли, зокрема, підтримувався на території Радянської України континуїтет розвитку українського мистецтва і культури, тому що наука, особливо історична, була під владою радянської схеми.

Коментар:

1. Під термінами «домінуючі» та «малі» нації автор має на увазі ті визначення, які вживали Мирослав Грох і деякі історики європейських національних рухів. У цьому визначенні термін «малі нації» вживається як синонім для так званих «неісторичних», «плебейських» народів, визначення яких базується, наприклад М.Грохом, при наявності трьох дефіцитів: 1. втрати так званих «вищих» класів на користь домінуючих класів іншої національності; 2. «малі» нації формують етнічну єдність, а не безперервну єдність політичну; 3. «малі» народи втрачають безперервну традицію власної літературної мови. [Див.: M. Hroch. Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations. —Cambridge., 1985; Ders.: Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas. —Prague., 1968. (Acta universitatis Carolinae. Philosophica et historica. —Monographia XXIV].

2. Схема вперше була надрукована у відомій праці М.Грушевського «Звичайна схема руської історії» й справа раціонального укладу східного слов'янства // Сборник статей по славяноведению. —Спб., 1904. —С.298—304. Переклад англійською мовою під назвою: «The Traditional Scheme of «Russian» History and the Problem of a Rational Organization of the History of Eastern Slavs» edited by A.Gregorovich, of this treatise, appeared in Slavistica. —No.55. —Winnipeg: Ukrainian Free Academy of Sciences., 1966. —Pp.7—16; and in: The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US. —vol.2. —New York., 1952. —Pp.355—364. More recently reprinted in «From Kievan Rus'to Modern Ukraine: Formation of the Ukrainian Nation (Cambridge, Mass.: Harvard University Ukrainian studies Fund., 1984). —Pp.355—364.

3. *Andreas Kappeler*. Aspekte der ukrainischen Nationalbewegung im 19. und frühen 20. Jahrhundert // in.: Guido Hausmann, Andreas Kappeler (Hg.): Ukraine. Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates. Baden-Baden., 1993. — S.70—71; *Rudnytsky I. L.* The Role of the Ukraine in Modern History, in: Slavic Review, 22 (1963). — Pp.196—216. Idem. The Ukrainian National Movement on the Eve of the First World War, in: East European, 11 (1977). — Pp.141—154; *O. Pritsak, Reshetar J.* The Ukraine and the Dialects of Nation-Building // in: Slavic Review, 22 (1963). — Pp.216—256.

4. *Bihl W.* Die Ruthenen, In.: Die Habsburgermonarchie. 1848—1918. — Bd.3.: Die Völker der Reichen. — Wien., 1980. — S.555—584; *Markovits A. S. Sysyn F. S. (ed.)*, Nationbuilding and the Politics of Nationalism. Essays on Austrian Galicia. — Cambridge, Mass., 1982.

5. See. *Andreas Kappeler*. Russland als Vielvölkerreich. — München., 1993; Ders.: Kleine Geschichte der Ukraine. — München, 1994; Ders.: Aspekte der Ukrainische Nationalbewegung... op. cit; David Saunders. The Ukrainian Impact on Russian Culture. 1750—1850. — Edmonton., 1985; *Marc Raeff*. Ukraine and Imperial Russia // in: Ukraine and Russia in their Historical Encounter. (ed. by Peter Potichnyj). — Edmonton., 1992. — Pp.69—85. *Ivanchevich A. M.* The Ukrainian National Movement and Russification. Ph. D. Diss., Northwestern University., 1976; *Boshyk G. Y.* The Rise of Ukrainian Political Parties in Russia. 1900—1907. With Special Reference to Social Democracy. Ph. D. Diss., — Oxford., 1981.

6. Про ці концепції, що оформили основні напрямки української історичної думки, більш докладно див.: *Потульницький В. А.* Історія української політології. — К., Либідь, 1992. — С.42—227; *Його ж:* Нариси з української політології (1819—1991). — Київ, Либідь, 1994. — С.82—316.

7. Про схеми різних методологічних впливів на українську історичну і політичну думку див.: *Потульницький В. А.* Теория украинской политологии: Курс лекций. — К., Либідь, 1993. — С.170—176.

8. *Максимович М.* Нечто о земле Киевской // Украинец. — К., 1864. — С.5.

9. Про Максимовича див.: *Д. Острянин*. Світогляд М. О. Максимовича. — Київ, 1960; П. Марков. М. О. Максимович — видатний

- історик XIX століття. — Київ, 1973; Див. також: D. Chizevsky. The Influence of the Philosophy of Schelling (1775—1854) in the Ukraine // in.: The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US. — 1956. — No.2—3. — Pp.1129—1139.
10. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу. — Львів., 1892. — С.37.
 11. Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия. — Киев, 1917. — С.7.
 12. Там же. — С.9.
 13. «Вольное слово». — 1882. — № 31. — С.6
 14. Там же.
 15. Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия. — С.9—10.
 16. Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії... // Статті по славіановеденню. — СПб., 1904. — Вып.1. — С.2.
 17. Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії... — С.2—3.
 18. Там же. — С.5.
 19. Грушевський М. Автобіографія. Львів, 1906. — С.6.
 20. Грушевський М. На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали. — Київ, 1992. — С.124.
 21. Bilas Leo. Geschichtsphilosophische und ideologische Voraussetzungen der Geschichtlichen und Politischen Konzeption M. Hrushevskys // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. — 1956. — B.4. — S.262—292.
 22. Грушевский М. Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки. Спб., 1907. — С.71, 72.
 23. Детальніше про історико-політичну концепцію М. Грушевського, покладену ним в основу історії України, див.: Потульницький В. А. Нариси з української політології... С.82—130; Його ж: М. Грушевский как социолог // Вісник Київського університету: серія історико-філологічна. — Київ, 1991. — № 1. — С.1—26; Його ж: Наукова діяльність М. Грушевського в еміграції (1919—1924) // Український історичний журнал. — 1992. — № 2. — С.48—58; Прицак О. Історіософія та історіографія М. Грушевського. — Київ-Кембрідж, 1991. — 78 с.
 24. Pelensky Y. V. Lypynskyj and the Problem of the Elite // Harvard Ukrainian Studies. — Special Issue «The Political and Social Ideas of

- V. Lypynskyj. — 1985. — vol.IX. — No. 3/4. — Pp.326—341þ.
25. Липинський В. Хам і Яфет // Сучасність. — Київ, 1992. — № 6. — С.64.
26. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. — Віденсь, 1926. — С.387—388.
27. Липинський В. К. Нарис програми Української демократичної хліборобської партії // Матеріали до програми. Видання Української демократичної партії. — Лубни, 1917. — С.6—7.
28. Про історико-політичну концепцію Липинського див.: *Pelenski Y. Geschichtliches Denken und Politische Ideen V. Lypynskyj // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* — В.9. — 1961. — S.223—246. *Потульницький В. А.* Політична доктрина В. Липинського // Український історичний журнал. — 1992. — № 9. — С.37—45.
29. Липинський В. К. Нарис програми Української демократичної хліборобської партії... С.7—8.
30. Див.: Яворський М. І. Нарис історії України. — Київ-Харків-Катеринослав, 1923—1925. — Вип. 1—3; *Його ж: Історія України в стислому нарисі.* — Харків, 1928; *Його ж: Коротка історія України.* — Харків, 1928. Див. бібліографію Яворського в 1922—1929 роках в: *Полонська-Василенко Н.* Історична наука на Україні за радянської доби та доля істориків. Історична наука на Україні до кінця 1920-х років // Збірник на пошану українських учених, знищених більшовицькою Москвою. — Париж, 1962 (Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. — Т.CIXXII). — С.104.
31. *Lітопис революції.* — Харків, 1930. — № 2. — С.270—271.
32. Покровский М. Н. Всесоюзная конференция историков-марксистов // Историк-марксист. — 1929. — № 11. — С.3—11; *Його ж: О задачах марксистской исторической науки в реконструктивный период // Там же.* — 1931. — № 21. — С.9—10.
33. Stephen Velychenko. Shaping Identity in Eastern Europe and Russia Soviet-Russian and Polish Accounts of Ukrainian History. 1914—1991. — New York, 1995. — Pp.135—199; 207—212; Doroshenko D. A Survey of Ukrainian Historiography // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US. Special Issue. — 1957. — Vol.V—VI. — New York, 1957. — Pp.267—307; Ohloblyn O. Ukrainian Histori-

ography. 1917—1956 // Ibid. —Pp.360—372; *N. Polonska-Vasylchenko. Zwei Konzeptionen der Geschichte der Ukraine und Rublands*. — München, 1970. — S.54—59; *B. Krupnyckyj. Bohdan Khmelnitsky and Soviet Historiography* // *Ukrainian Review München*, 1955. — No.1. — S.65—76.

34. *Doroshenko D.* Op. cit; *Ohloblyn O.* Op. cit; *Theodor Mackiw. Abriss der ukrainischen Historiographie im 19. und 20. Jahrhundert* // *Studien zu Nationalitätenfragen*. — 1992. — No.8. — München, *Ukrainische Freie Universität*. — S.15—38.

35. *Rudnytsky I. L. The Role of the Ukraine in Modern History; Pritsak O., Reshetar I. Ukraine and the Dialectics of Nation-Building* // *Slavic Review*. — 1963. — No.22. —Pp.196—256.

36. Проведена через 33 роки в тому ж «*Slavic Review*» дискусія з проблем історії України в основному звелася до визначення завдань майбутніх досліджень і проблем континуїтету у новітній історії України (див.: *Slavic Review*. — Fall, 1995. Pp.658—719), а в українській історичній науці тільки марксистський вчений В.Г.Сарбей, розроблюючи, за його словами, «робочу схему для визначення концепції, періодизації майбутньої багатотомної історії українського народу», намагався втиснути періодизацію І. Рудницького до схеми В. Леніна про період визвольного руху в Росії, замінивши в ній тільки назву «пролетарський етап» на етап «загальнонародний» (див.: *Український історичний журнал*. — 1993. — № 7—8. — с.6—15).

37. Про ці періоди в подробицях див.: *Rudnytsky I. L. Op. cit.* — Pp.216.

38. Дискусія про вживання терміна «малий», «неісторичний» народ стосовно України знайшла своє продовження. Див.: *Rudnytsky I. «Historical» and «Non-Historical» Nations*, in.: *Harvard Ukrainian Studies*, 1981, Vol.V, No.3, — Pp.358—371; *Grabowicz G. «Non-Historical» Nations and «Incomplete» Literatures*, in.: *Ibid.* — Pp.371—388; *Mark von Hagen. Does Ukraine Have a History*, in.: *Slavic Review*, Vol.54, No.3, Fall 1995, — Pp.658—674; *Andreas Kappeler. Ukrainian History from a German Perspective*, *Ibid.* — Pp.691—701.

39. *Pritsak O., Recheter J. Op. cit.* —Pp.249—253.

40. *Boureau A. Propositions pour une histoire restreinte des mentalités* // *Annales*.: E. S.C. — 1988. — No.6. —Pp.1491—1492, 1497—1498.

41. *Edgar Hösch. An Episode from German-Ukrainian Scholarly*

- Contacts: Dietrich Christoph von Römmel // In.: German-Ukrainian Relations in Historical Perspective. (Ed. by Hans-Joachim Torke and John-Paul Himka). — Edmonton-Toronto, 1994. — Pp.1—9; Chyzhevsky D. Op. cit.
42. Zenon E. Kohut. Russian Centralism and Ukrainian Autonomy. — Imperial Absorption of the Hetmanate. 1760—1830's. — Cambridge, Mass., 1988; David Saunders. The Ukrainian Impact on Russian Culture. 1750—1850. — Edmonton, 1985; Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (др. пол. XVIII — середина XIX ст.). — Х., 1996.
43. Borshak I. Le mouvement Ukrainien au XIX-e siècle // Le Monde Slave. — Paris, 1930. — Vol.4. — No.1. — Pp.46—72; No.2. — Pp.248—293. Рибаков І. До характеристики доби кризи «ancienne régime» на Україні // Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови. — Київ, 1928. — № 2. — С.47—63.
44. Павловский Н. Масонская ложа в Полтаве // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. — Полтава, 1909. — Вып. 1. — Ч.1. — С.15—45; Єфремов С. Масонство на Україні // Наше минуле. — Київ, 1918. — № 3.
- 45 Borshak I. Napoleon et Ukraine // Revue des Etudes Napoléoniennes. — Paris, 1922. — Vol.XI. — No.7—8. — Pp.24—40.
46. Свідзінський П. Земська міліція 1806—1808 // Прапор марксизму. — Харків, 1927. — № 1. — С.144—176; 1928. — № 1. — С.114—140; № 2. — С.115—144.
47. Багалій Д. І. Магдебурзьке право на Лівобережній Україні // Руська історична бібліотека. — Львів, 1904. — Т.24. — Ч.2. — С.387—442.
48. Kappeler A. Russland und Vielvölkerreich. — München, 1992. — S.207—215; Ders.: Kleine Geschichte der Ukraine. — München, 1994. — S.131—134.
49. Лащенко Р. Лекції по історії українського права. — Прага, 1923. — Ч.1. — С.120—145.
50. Papazian P.N. Kostomarov and the Cyril-Methodian Ideology // Russian Review. — 1970. — No.29. — Pp.59—73.
51. Марахов Г. Польское восстание 1863 года на Правобережной Украине. — Київ, 1967. — С.178—192.

52. Мається на увазі існуючий в цей час в місті Новгород-Сіверському патріотичний гурток, членами якого були відомі в місті українські суспільно-політичні й культурні діячі. Серед них, в першу чергу, слід згадати Григорія Долинського — лідера ніжинського й батуринського дворянства, яке вже в 1767 році висунуло основні вимоги українського автономізму, Івана Халанського — директора гімназії, автора проекту про заснування університету в Новгород-Сіверському, Андрія Рачинського — українського композитора, Володимира Сокальського — останнього архімандрита Запорізької Січі, Федора Туманського — письменника, перекладача і видавця декількох журналів, зокрема, «Российского магазина» (1792—1794), члена Королівського Прусського Німецького зібрannя і Королівського Геттингенського наукового товариства та багатьох інших. Див.: Оглоблин О. Люди старої України. Мюнхен. 1959. — 235 с.

53. Павловский Н. Масонская ложа в Полтаве... С.37—39.

54. Максимович М. Собр. соч. —Т. 1. —С.270—272; Т. 3. —С.261—262.

55. Там же. — Т. 1. — С.343.

56. Zenon E. Kohut. Problems in Studying the Post—Khmelnytsky Ukrainian Elite (1650's to 1830's) // Rethinking Ukrainian History (Ed. I.L.Rudnytskyj). — Edmonton., CIUS. — 1985. —Pp. 103—120; Saunders D. Op. cit.

57. Whittaker C.H. The Origins of Modern Russian Education: An intellectual Biography of Count Sergei Uvarov. 1786—1855. — Northern Illinois University Press, 1984.

58. Див.: Потульницький В. А. Нариси з української політології. С.31—77.

59. Mykhailo Drahomanov. A Symposium and Selected Writings. — 1952. —Pr.175—80.

60. Див. про цю діяльність: Борщак І. Драгоманов у Франції (за невиданими документами). — Мюнхен, 1957. — С.3—22.

61. Про громади див.: М. Антонович. Коли постали Громади? // Збірник на пошану професора Олександра Оглоблина. — Нью-Йорк, 1977. — С.127—137.

62. У своєму листі до Київської Громади Драгоманов так оцінює свою діяльність у Женеві: «3/4 усього, що за останні 15 років писалося

на іноземних мовах про Україну, написав я, або написано з приводу моїх публікацій і за моєї ініціативи... (М. Возняк. До історії місії М. Драгоманова // Україна. — Київ, 1929. — № 1—2. — С.52). Причому, характеризуючи свою діяльність на ниві українознавства, Драгоманов відзначав, що він не був по-суті політиком, а вченим-істориком, а політиком його зробили обставини. (Див. Борщак І. Драгоманов у Франції... С.4). Найбільш детальний огляд діяльності Драгоманова в галузі української науки і політичної думки виклав М. Грушевський у роботі «З починків українського соціалістичного руху. М. Драгоманов і женевський соціалістичний гурток». Віденський, 1922.

63. Полонська-Василенко Н. До історії Гетьманської України XVII—XX ст. // Збірник на пошану Івана Мірчука (1891—1961). (Ред. Ол. Кульчицький). — Мюнхен, 1974. — С.137.

64. Там же. С.137—138.

65. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську справу... — С.34.

66. Див.: М. Павлик. М. Драгоманов і його роль в розвою України. — Львів. 1907. — С.85—87, 91; Навіть російські політичні діячі того часу проводили чітку межу між народниками (зокрема Шевченком) і Драгомановим. Один із них — А.Тихомиров, писав: «Сучасні українські націоналісти типу Драгоманова дуже прагнуть української автономії. Народ швидше зрозуміє Шевченка, ніж їх, проте можна вважати, що якщо російський уряд буде продовжувати душити кожний ідейний рух в Росії, націоналістські тенденції зможуть узяти верх на Україні і стати сепаратистськими» (A.Tichomirov. La Russie politique et sociale. — Paris, E.Giraud, 1886. — Pp.55—58).

67. Липинський був добре обізнаний з творами Драгоманова і часто посилився на них у своїх працях. (Див.: Липинський В. Листи до братів-хліборобів. — С.30, 86).

68. Детальніше див.: Потульницький В. А. Нариси з української політології... С.22—24.

69. Див.: Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876—1895). Зладив М.Павлик. — Чернівці, 1911. — Т.3. — С.382..

70. «Психологічно Драгоманова, — писав його учень і сучасник, — вабило до Заходу, зокрема до Франції та Італії. На романському Заході йому все було до смаку — і життєвий устрій, і культурна

традиція, її історичні спогади, і пам'ятники мистецтва. Драгоманов віддавав перевагу французькій й італійській мовам...» (Овсянико-Куликівський. М. П. Драгоманов // Наше минуле. — Київ, 1918. — № 2. — С.50—57).

71. Про зв'язок поглядів Драгоманова і Липинського див.: *Потульницький В.* Теорія української політології: Курс лекцій. — С.82—85.

72. Див.: *Леонід Соневицький*. Володимир Антонович і українська історична наука в Галичині // Леонід Соневицький. Студії з історії України. (Записки НТШ. — Праці історично-філософічної секції). — Париж — Нью-Йорк, 1982. — С.125—132.

73. Антонович тоді ж намітив план цього 15-томного видання, програму якого Барвінський почав здійснювати одразу в наступному році. У 1893 році програма була виконана, за винятком томів 7 і 8. Подальшу роботу продовжило з 1897 року НТШ, очолюване М. Грушевським, яке випустило ще 8 томів видання. (Див.: *А. Барвінський*. Спомини з моого життя. — Львів, 1913. — Ч.11. — С.317—318).

74. *Д. Зубрицький*. Істория древнего галицко-русского княжества. — Львов, 1855; *А. Петрушевич*. Сводна галицко-руська літопис 1500—1772. — Львів, 1978.

75. У рамках курсу української історії, який з'явився у формі монографій, перевидано ряд творів М. Костомарова, які доповнили 11 із 24 томів видання, зокрема, роботи про дві руські народності, про федеративні основи, риси історії, монографія про Богдана Хмельницького, твори про гетьманство І. Виговського і Ю. Хмельницького, монографії про Мазепу і мазепинців. Із творів Антоновича перевидані «Історія великого князівства Литовського», монографія про останні часи козацтва на правому березі Дніпра, статті про гайдамаччину і про селянство та міщанство на Україні. Було видано низку творів інших авторів — Н. Дащенка, О. Левицького, І. Новицького, Я. Шульгіна, О. Єфименко, Д. Багалія, І. Л. Інніченка.

76. Див.: *В. Лев*. Боротьба за українську мову в Галичині та за характер її // Збірник на пошану Івана Мірчука (1891—1961). — Мюнхен, 1974. — С.67—87.

77. Див.: *Драгоманов М.* Автобіографічні замітки // Літературно-публіцистичні праці. — У 2-х томах. — Київ, 1970. — Т. 1. — С.55.

78. Томашівський С. Драгоманов і молодь // Політика. — Львів, 1925. — № 1—2; Його ж. Драгоманов і Галичина // Там же. — № 5—6.
79. Л. Винар. Австрійські урядові документи про призначення Михайла Грушевського професором Львівського університету // Український історик. — № 3—4. — Нью-Йорк, 1986. — С. 76—90.
80. Головний друкарський орган товариства — «Записки» (з 1892 по 1932 рік видало 156 томів) опублікував на своїх сторінках значну кількість монографій, статей та матеріалів з історії, історії мови та літератури, тощо. Про НТШ див.: В. Гнатюк. Наукове товариство імені Шевченка у Львові. — Мюнхен — Париж (Вид-во Українського Вільного університету) — Серія монографій. — № 36. — 1984. — 175 с.
81. Потульницький В. А. Нариси з української політології. — С. 153—157.
82. Див.: Пеленський Я. Спадщина Вячеслава Липинського і сучасна Україна // Вячеслав Липинський. Студії. — Т. 1. — Київ-Філадельфія, 1994. — С. 16—17; Білас Л. Вячеслав Липинський-історик // Там же. С. 34—35; Потульницький В. А. Вячеслав Липинський-політолог // Там же, С. 104—107.
83. Характеризуючи в цілому період 1920-х років у розвитку української історичної науки, професор О. Отлобін зокрема пише, що українська радянська історіографія пройшла три основних етапи свого розвитку: перший — 1920-і роки — коли вона була українською, але не радянською; другий — 1930-і роки, коли, внаслідок урядового погрому і терору, не стало української і не утвердилися ще радянська історіографія; третій — післявоєнні — 1940—1950-і роки, коли була створена уніфікована і навіть уніформована радянська українська історіографія, котра по-суті не була українською. (Див.: Отлобін О. Думки про сучасну українську советську історіографію. — Нью-Йорк, 1963. — С. 6).
84. 26 томів «Записок», близько 100 томів «Збірника» і ряд серій інших публікацій (10 томів «Етнографічного Вісника», історичний двомісячник «Україна» — 1924—1930-і роки та ін.)
85. З Академією також співробітничали російські вчені — члени Російської Академії Наук — А. Шахматов і А. Корш, які прилучилися до розробки проблем українського мовознавства, В. М'якотін — історії соціально-економічних відносин гетьманської України, професор А. Пет-

ров — історії Карпатської України, а також німецькі — професор Інсбрукського університету І. Бідерманн, котрий ще в 1862 році видав монографію «Угорські русини», і чернівецький професор Р. Кайндль, який видав низку праць про українців на Буковині та Гуцульщині.

86. Зокрема в дискусії в березні 1929 року в Українському інституті марксизму М. Яворський обґрунтував положення про національну історію України, яка включала й інші народи, що населяли українські землі. (Літопис революції. — Харків. — 1930. — № 2. — С.270—271).

87. *Doroshenko D.* Die Entwickluhg der Geschichtsforschung in der Sowjetukraine in den Letzten Jahren // Mitteilungen d. ukr. Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. — 1928. — Heft.2. — S.1—11; Idem.: Ukrainianische Akademie der Wissenschaften in Kyjiw // Ibid. — 1927. — Heft.1. — S.11—21; *Korduba M.* La litterature historique sovietique-ukrainienne. 1917—1931. — Warschawa, 1938; *Krupnyckyj B.* Die ukrainische Geschichtswissenschaft in der Sowjetunion. 1921—1941 // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. — 1941. — Heft.2/4. — S.125—151.

88. Більш докладно в документах див.: *Шаповал Ю.* Людина і система. Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні. — Київ, 1994. — 270 с.

89. *Kumke Garsten.* Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut zu Berlin. Zwischen Politic und Wissenschaft // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. — Band.43. — 1995. — Heft.2 — S.218—253.

90. Див. про цей напрям: *Потульницький В. А.* Нариси з української політології... С.204—205.

91. Там же. С.286—300.

92. Приклад цьому — відсутність згадки в Українській Радянській Енциклопедії (УРЕ) про Миколу Василенка (1866—1935), академіка Академії Наук УРСР, видатного українського історика й історика права.

93. *Ohloblyn O.* Ukrainian Historiography, 1917—1956. — Pp.366.

94. *Pelenskyj Y.* Soviet Ukrainian Historiographie after World War II // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. — Bd.XII. — No.3. — 1964. — S.373—418; *S. Horak.* Ukrainian Historiography. 1953—1963 // Slavic Review. — Vol.XXIV. — No.2. — 1965. — Pp.258—272; *Theodor Mackiv.* Op. cit; *Stephen Velychenko.* Op. cit.

95. Див.: *Peter J. Potichnyj and Yevhen Shtendera (Eds). Political Thought of the Ukrainian Underground. 1943—1951.* — Edmonton, CIUS, 1986; *Peter J. Potichnyj. «UPA und «Glasnost» // Studien zu Nationalitaetenfragen.* — München, 1989. — S.80—111.

96. Див: *Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960—80-х років.* Київ, 1995. — С.22—23 і далі. За підрахунками Б. Кравченка, Західна Україна дала 72% усіх дисидентів 60—80-х років, що повністю відповідає керівній ролі, яку займав цей регіон у розвитку руху опору. Див.: *Krawchenko B. Social Change and National Consciousness in Twentieth Century Ukraine.* — Edmonton, 1987. — Pp.251.

97. Див.: *Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського.* Київ — Кембрідж, 1991. — С.62—78. Тут О. Прицак, зокрема, відзначає, що коли в 40-і роки Львів потрапив у таку ж темницю, як і Київ, треба було десь у світі, де найкраще існує поставлений університет, створити «новий Львів». — С.76.

98. Академік І. Крип'якевич, який до 1965 року керував Інститутом суспільних наук у Львові, хоча і не мав помітного впливу на загальноукраїнську історичну діяльність, все-таки мав можливість в межах своєї теми — українська козацько-гетьманська держава 17—18-го століть — поставити в монографії «Богдан Хмельницький» (Київ, 1954 р.) питання про «процес створення української державності» (с.334—410), про «державне керівництво козацької старшини» (с.343), що «в цілому територія України перебувала під владою Запорізького війська» (с.345), «на території України виник новий державний апарат» (с.347), що «весь державний апарат очолювався гетьманом і Хмельницький завоював собі такий авторитет, що фактично його влада була непохитною» (с.354), що «Хмельницький прагнув забезпечити спадщину своїми синами» (с.355), «Очолював процес створення української державності» (с.377), у своїх зовнішньо-політичних відносинах був «представником незалежної держави» (388), «треба дивуватися, як він наполегливо вводив маловідому досі кому Україну в коло держав, що посідали значне місце в міжнародному житті» (с.399) і, нарешті, що Московська держава визнавала «нове політичне становище України» спочатку де-факто (1651 р.), а потім і де-юре (1653 р.) (с.410). Концепцію Крип'якевича повторив (в основному) Ф. П. Шевченко, вважаючи, що «за своїм

характером Україна вже в роки війни (визвольної — В. П.), була аристократичною республікою» (див.: Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині 17-го ст. — Київ, 1959. — С.282).

99. Див.: Б. Крупницький. Основні проблеми історії України. — Мюнхен, 1955; Його ж: Історіознавчі проблеми історії України (Збірник статей). — Мюнхен, 1959; О. Оглоблин. Думки про Хмельниччину. — Нью Йорк, 1957; Його ж: Гетьман Іван Mazепа та його доба. — Нью Йорк, 1960; Н. Полонська-Василенко. До історії Гетьманської України XVII—XVIII віків // Збірник на пошану І. Мірчука. — Мюнхен, 1974.

(Пер. з рос. Д. Чорного та Л. Бортник)